

аспірантка кафедри цивільного права № 2
Національного університету «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»

АЛЬТЕРНАТИВНЕ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЯК ОСОБЛИВА ПРАВОВА КОНСТРУКЦІЯ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ

У статті досліджено проблеми теоретичного та практичного характеру, пов'язані з визначенням правової природи альтернативного зобов'язання як цивілістичної конструкції. Відзначено особливості альтернативного зобов'язання, зокрема, проаналізовано його предмет та зміст. Проведено розмежування між альтернативним та подібними йому видами зобов'язань: родовим, факультативним зобов'язаннями та зобов'язанням із декількома неподільними предметами. Здійснено класифікацію альтернативних зобов'язань за підставами їх виникнення.

Ключові слова: альтернативне зобов'язання, вибір, множинність предмета зобов'язання, родове зобов'язання, факультативне зобов'язання.

В статье исследованы проблемы теоретического и практического характера, связанные с определением правовой природы альтернативного обязательства как цивилистической конструкции. Отмечены особенности альтернативного обязательства, в том числе проанализированы его предмет и содержание. Проведено разграничение между альтернативным и подобными ему видами обязательств: родовым, факультативными обязательствами и обязательством с несколькими неделимыми предметами. Осуществлена классификация альтернативных обязательств по основаниям их возникновения.

Ключевые слова: альтернативное обязательство, выбор, множественность предмета обязательства, родовое обязательство, факультативное обязательство.

In the article the theoretical and practical issues connected with determination of legal nature of alternative obligation as the civil legal category are explored. The peculiarities of alternative obligation are mentioned. Its object and substance are also analyzed. The distinction between alternative obligation and similar to it types of obligations (facultative, generic types of obligations and obligations with several indivisible objects) is made. Alternative obligations are classified according to reasons for an obligation.

Keywords: an alternative obligation, a choice, plurality of objects of an obligation, generic obligation, facultative obligation.

Правова конструкція альтернативного зобов'язання не є новою ні для цивільного законодавства України, ні для закордонного законодавства. Однак у зв'язку із занадто обмеженим законодавчим регулюванням його практичне застосування є не дуже поширеним. У зарубіжних нормативних актах правова регламентація пов'язаних з альтернативним зобов'язанням питань є досить детальною. Однак в Україні не було взято до уваги такого досвіду

регулювання відносин, що виникають із альтернативних зобов'язань, натомість цьому питанню присвячено лише одну статтю з назвою «Виконання альтернативного зобов'язання», де наводиться коротке його визначення, а також загальне правило про надання права вибору боржникові. У літературі також, як правило, згадування про альтернативне зобов'язання обмежується кількома рядками в контексті класифікації зобов'язань. Більш детально

© Музика Т. О., 2013

альтернативне зобов'язання розглядали М. М. Агарков, О. С. Іоффе, І. Б. Новицький, С. Н. Ландкоф, Л. А. Лунц та ін., сучасні дослідження цієї конструкції належать Є. Л. Альохіній, М. І. Брагінському, В. В. Вітрянському, В. С. Петрову, С. Ю. Філіпповій та ін.

Натомість на практиці виникають проблеми й непорозуміння, пов'язані з такою обмеженістю правового регулювання, суди, застосовуючи норми ст. 539 ЦК України, припускаються помилок. Крім того, у науковій літературі деякі питання, пов'язані з правовою природою, властивостями предмета альтернативного зобов'язання, є дискусійними. Тому метою цієї статті є перш за все дослідити правову природу альтернативного зобов'язання як цивілістичної конструкції, зосередити увагу на його особливостях, а також провести його відмежування від суміжних видів зобов'язань. Для цього розглянуто наукові публікації з цього питання, а також проаналізовано вітчизняну судову практику застосування норм про альтернативне зобов'язання.

Відповідно до ст. 539 ЦК України альтернативним є зобов'язання, у якому боржник зобов'язаний вчинити одну з двох або кількох дій. Боржник має право вибору предмета зобов'язання, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства, не впливає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту. Подібне визначення міститься й у цивільних кодексах Російської Федерації [3], Франції [4, с. 378] та Квебека (Канада) [17, с. 279], надається у Black's Law Dictionary [16, с. 1074]. Однак, на відміну від французького та квебекського кодексів, у Цивільних кодексах України та Росії цим положенням правове регулювання відносин, що виникають під час укладення, виконання та припинення альтернативних зобов'язань, вичерпується.

С. Ю. Філіппова, досліджуючи альтернативне зобов'язання, робить висновок, що воно взагалі не є цивільно-правовим зобов'язанням, оскільки не відпо-

відає поняттю зобов'язання, не містить необхідних для зобов'язання елементів, зокрема, предмета і змісту, спрямованості, не задовольняє потреб кредитора, тобто «позбавлене невід'ємної властивості зобов'язання – корисності». Навпаки, за своєю юридичною природою альтернативне зобов'язання є умовою договору, що надає йому (договору) характер організаційного. Крім того, С. Ю. Філіппова наголошує на тому, що договір про встановлення альтернативного зобов'язання організує правові цілі суб'єктів до закінчення процесу їх формування, що призводить до потенційно більшого ризику незадоволення потреб кредитора під час виконання зобов'язання, яке виникло після зробленого боржником вибору [13, с. 113]. Однак вважаємо, що цей висновок є недостатньо доведеним. Є очевидним, що альтернативне зобов'язання – зобов'язальне, а не лише організаційне правовідношення, і предмет, і зміст, і мета, і корисність в альтернативному зобов'язанні є. Проаналізуємо їх далі.

Аналіз норм актів цивільного законодавства дозволяє виділити такі види альтернативних зобов'язань: 1) договірні альтернативні зобов'язання, які встановлюються сторонами самостійно в договорі; 2) альтернативні зобов'язання, визначені актами цивільного законодавства (як правило, пов'язані з порушенням цивільного законодавства чи умов договору).

Типовим прикладом договірної альтернативної зобов'язання є зобов'язання, що виникають із договору оренди землі. Зокрема, в ухвалі Апеляційного суду Черкаської області у справі № 22ц-7282/2010 суд установив, що за користування земельними ділянками договорами оренди визначено альтернативне зобов'язання, під яким розуміється зобов'язання, в якому боржник зобов'язаний вчинити одну з двох або кількох дій. Тобто альтернативними є зобов'язання, в яких є не один, а декілька предметів, причому передача будь-якого з цих пред-

метів буде вважатися належним виконанням [12].

Більшість законодавчо встановлених видових конструкцій альтернативних зобов'язань пов'язані з порушенням цивільного законодавства України чи умов договору. І зазвичай у таких випадках право вибору надається кредитору – потерпілій стороні. Так сформульовано, зокрема, норми статей 708 (право вибору покупця в разі виявлення ним протягом гарантійного або інших строків, установлених обов'язковими для сторін правилами чи договором, недоліків, не застережених продавцем, або фальсифікації товару), 768 (право вибору наймача, якщо в речі, яка була передана наймачеві з гарантією якості, виявляться недоліки, що перешкоджають її використанню відповідно до договору), 852 та 872 (право вибору замовника в разі порушення підрядником відповідно договору підряду та договору побутового підряду), 1164 (право вибору заінтересованої особи внаслідок неусунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи) ЦК України.

Змістовні, узагальнювальні визначення альтернативного зобов'язання надають вчені, що поглиблено досліджують проблеми, пов'язані з цим видом зобов'язання. Автори цих визначень справедливо стверджують, що альтернативне зобов'язання є все ж зобов'язальним правовідношенням, тобто встановлює права й обов'язки для його сторін в обсязі, характерному для будь-якого зобов'язання.

Так, В. С. Петров стверджує, що теоретична конструкція альтернативного зобов'язання має бути визначена таким чином: альтернативне зобов'язання – єдине зобов'язальне правовідношення, змістом якого є суб'єктивні права та юридичні обов'язки з надання невизначеного предмета виконання, одного з деякої множини можливих предметів виконання, ускладнене залежно від ситуації або секундарним правом здійснити вибір, або юридичним обов'язком здійсни-

ти вибір та суб'єктивним правом вимагати здійснення вибору [9, с. 8]. О. Л. Альохіна визначає альтернативне зобов'язання як урегульоване правовою нормою засноване на юридичній рівноправності сторін та їх майновій відокремленості відносно суспільне відношення майнового характеру з альтернативно встановленою множинністю об'єкта або предмета зобов'язання, що характеризується наявністю права (обов'язку) вибору відносно об'єкта чи предмета виконання та юридичною рівнозначністю всіх установлених об'єктів або предметів виконання, кожен з яких окремо визнається належним виконанням зобов'язання [2, с. 9].

Основною особливістю альтернативного зобов'язання є множинність його предмета: боржник має обов'язок виконати не якусь одну визначену дію, а одну з двох чи декількох раніше вказаних дій¹ (альтернативно) – на свій вибір (як правило) чи на вибір кредитора [8, с. 102]. Іншими словами, альтернативне зобов'язання – це зобов'язання, змістом якого є право вимоги й відповідний йому обов'язок здійснити одну з декількох дій на вибір. Виконання зобов'язання при цьому становить здійснення однієї з декількох дій [5, с. 186]. Крім того, належне виконання альтернативного зобов'язання залежить від того, кому надане право вибору.

Однак слід пам'ятати про те, що зобов'язання є простим, навіть якщо воно й було укладене в альтернативній формі, якщо одна з двох обіцяних речей не могла бути предметом зобов'язання (таке правило прямо закріплене у ст. 1192 ЦК Франції [4, с. 380] та ст. 1551 ЦК Квебека [17, с. 280]). Це положення є втіленням загальних ознак предмета зобов'язання, відповідно до яких предмет зобов'язання має: 1) представляти інтерес для кредитора; 2) бути визначеним; 3) бути можливим; 4) бути дозволеним [7, с. 256].

¹ Тут і надалі в тексті під дією розуміємо, залежно від змісту конкретного правовідношення, як активну форму предмета виконання – власне дію, так і пасивну форму – утримання від дії.

У рішенні Господарського суду Харківської області у справі № 5023/757/12 про стягнення заборгованості за договором купівлі-продажу було слушно зауважено про те, що альтернативне зобов'язання існує лише тоді, коли дії боржника, одну з яких він має виконати на користь кредитора, чітко визначені. Згідно з обставинами справи, у договорі між сторонами спору було передбачено лише один чітко визначений варіант розрахунків (у грошовій формі), а також було зазначено про можливість сплатити за придбаний товар «іншим способом, не забороненим чинним законодавством України», на що посилався відповідач (покупець), пропонуючи сплатити борг за допомогою векселів. Суд визнав, що в цьому випадку не існувало альтернативного зобов'язання, а отже – сплата боргу за допомогою векселів, яку не було прямо передбачено договором, не є належним виконанням зобов'язання, і відповідач не вправі вимагати від позивача прийняття векселя замість грошей [11].

Наступною ознакою альтернативного зобов'язання є те, що боржник не звільняється від свого обов'язку, виконавши частково одну з передбачених зобов'язанням дій та частково – іншу. Таке положення не закріплено безпосередньо в ЦК України, однак знайшло своє відображення в ЦК Франції (ст. 1189 та ст. 1191) [4, с. 388]. Це є конкретним випадком застосування правила про те, що боржник зобов'язаний виконати саме те, до чого він зобов'язався. Оскільки він зобов'язаний виконати одну з двох обіцяних ним дій, то необхідно й достатньо, аби він виконав або одну з цих дій, або іншу, але виконав повністю [7, с. 630]. Крім того, це є певною гарантією для боржника, який так само не може бути примушений виконувати частину одного обов'язку й частину іншого. Однак відповідно до принципу свободи договору, за згодою сторін альтернативного зобов'язання боржник може виконати частково одну дію та частково іншу, і таке виконання буде належним.

Специфіку альтернативного зобов'язання становить така його складова, як вибір. Вважають, що, здійснивши право вибору, правомочна сторона остаточно визначає предмет зобов'язання [15, с. 391]. Причому можливість вибору може об'єднувати в одному альтернативному зобов'язанні конкретні предмети, які не мають між собою нічого спільного. Ця особливість відрізняє альтернативне зобов'язання від так званого родового зобов'язання. У випадку родового зобов'язання за загальним правилом як для кредитора, так і для боржника важливі лише деякі ознаки, відомі властивості предметів, але не їх індивідуальність. Зокрема, для кредитора важливо, щоб предмет виконання був з визначеного комплексу (однорідних предметів), але індивідуальність предмета, який саме предмет зі складу цього комплексу буде надано, значення не має. У родовому зобов'язанні відбувається не вибір предмета (бо всі можливі предмети виконання однакові), а тільки відокремлення або виділення із загальної маси потрібної кількості. В альтернативному зобов'язанні особа, враховуючи свої потреби, якість та вартість окремих предметів і т. ін., здійснює вибір, зосереджуючи його на тому предметі, який краще задовольняє її інтерес [8, с. 106–108].

Альтернативне зобов'язання як зобов'язання з множинністю предмета має спільні риси із зобов'язаннями з декількома неподільними предметами, однак все ж вони істотно відрізняються. Унаслідок зобов'язання з декількома неподільними предметами боржник повинен одночасно здійснити декілька дій, передати декілька речей – на відміну від альтернативного зобов'язання – і тільки таке виконання припиняє зобов'язання [7, с. 629].

Особливої уваги потребує відмежування альтернативного зобов'язання від зобов'язання факультативного. По-перше, відповідно до прийнятих у літературі класифікацій цивільно-правових зобов'язань альтернативне зобов'язання ставиться в один ряд із факультативним зобов'язанням. По-друге, їх схожість

призводить до того, що на практиці їх безпідставно ототожнюють.

Зокрема, у рішенні Господарського суду м. Києва у справі № 50/235 про стягнення заборгованості за договором позики зобов'язання, яке є факультативним, було неправильно кваліфіковане як альтернативне. В одному з положень договору сторони погодили, що у випадку неповернення позичальником позики позикодавцю у визначений цим договором термін до позикодавця переходить у власність квартира, що належить відповідачеві (позичальнику) на праві власності. Позичальник у визначений договором термін позику не повернув, тому суд побачив підстави для визнання права власності позивача на квартиру і, посилаючись на ст. 539 ЦК України, визначив, що зобов'язання відповідача передати у власність позивача майно є альтернативним, а згідно з договором термін виконання цього альтернативного зобов'язання настає у випадку неможливості виконання грошового зобов'язання [10]. Слід зазначити, що така помилка є типовою для судової практики.

Так, в альтернативному зобов'язанні боржник повинен виконати на користь кредитора за власним вибором одну з декількох дій, які передбачені в зобов'язанні, або відмовитися від виконання однієї з передбачених дій, наприклад, за договором особа повинна або передати певну річ, або оплатити її вартість. Логічна конструкція цього виду зобов'язань опосередковується алгоритмом: або – або (ст. 539 ЦК України). У факультативних зобов'язаннях боржник повинен виконати на користь кредитора конкретну дію чи відмовитися від її виконання, а в разі невиконання цього зобов'язання – має право замінити його іншим конкретно визначеним зобов'язанням, наприклад, за зобов'язанням особа повинна передати певну річ, а в разі невиконання цього зобов'язання особа повинна передати іншу річ. Логічна конструкція цього виду зобов'язань опосередковується алгоритмом: якщо ні – то [14, с. 240–241]. Крім того, можливість вибору відрізняє альтернативне зобов'язання від

факультативного: «в альтернативному зобов'язанні боржник може мати право вибору, а у факультативному йому надається право заміни» [6, с. 93]. Тобто боржник (кредитор), якому належить право вибору, обирає більш зручну для себе альтернативу (щодо наведеного випадку – боржник мав би право повернути гроші або передати у власність позикодавця квартиру), а інша сторона під час укладення договору з умовою про альтернативне зобов'язання погоджується, що обидва виконання однаково задовольнять її інтереси і будуть як прийняті кредитором, так і здійснені боржником. Власне, в цьому й полягає корисність альтернативного зобов'язання як для боржника, так і для кредитора. Але оскільки йдеться про факультативне зобов'язання, то права вибору ні боржник, ні кредитор не має: оскільки боржник вчасно не сплатив грошову суму, то повинен передати у власність кредитора квартиру. А для позикодавця, якщо виходити із суті позикових відносин, а також брати до уваги, що він є суб'єктом підприємницької діяльності, інтерес становить насамперед грошова сума (основний предмет), а квартира як факультативний предмет виконує забезпечувальну функцію. Тобто в наведеній справі йдеться саме про факультативне зобов'язання, право заміни в якому настає у випадку прострочення.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити такі висновки:

1. Альтернативне зобов'язання – це цивільне правовідношення, змістом якого є обов'язок боржника виконати на користь кредитора повністю одну з двох або кількох раніше визначених ними дій, яка обирається за загальним правилом боржником, а у випадках, передбачених договором чи законом, – кредитором.

2. Залежно від підстав виникнення альтернативні зобов'язання можна поділити на такі, що встановлені договором, та такі, що встановлені актами цивільного законодавства України. Більшість альтернативних зобов'язань, установлених актами цивільного законодавства України, пов'язані із заходами цивільно-правової відповідальності: договірної або деліктної.

3. Специфічною рисою альтернативного зобов'язання є альтернативна множинність його предмета, яка проявляється в існуванні обов'язку боржника виконати повністю лише один з чітко визначених у зобов'язанні предметів. Інша особливість – наявність ускладнення змісту – вибору.

4. Особливість предмета та змісту відрізняють альтернативне зобов'язання від факультативного, родового зобов'язань та зобов'язання з декількома неподільними предметами. На практиці найбільше помилок існує у зв'язку з розмежуванням альтернативного й факультативного зобов'язань, відмінність яких полягає в тому, що в альтернативному зобов'язанні боржник (кредитор) може мати право вибору одного з деякої кіль-

кості предметів, а у факультативному – право заміни основного та факультативного предметів один одним.

Напрями подальших наукових досліджень можуть бути такими: більш детально розглянути обидва види альтернативних зобов'язань (ті, що встановлені договором, та ті, що встановлені актами цивільного законодавства України) у контексті їх функціональних особливостей; провести окреме дослідження стосовно вибору як складової альтернативного зобов'язання, його правової природи, строків і форми здійснення; спираючись на результати, отримані під час дослідження, проаналізувати підстави виникнення, порядок виконання та особливості припинення альтернативного зобов'язання.

Література

1. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон від 16.01.2003 № 435-IV зі змін. // Офіц. портал Верхов. Ради України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=9&nreg=435-15>. – Заголовок з екрана.
2. Алєхіна Е. Л. Гражданско-правовое регулирование возникновения и исполнения альтернативного обязательства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Е. Л. Алєхіна ; Моск. город. ун-т управ. Правительства Москвы. – М., 2011. – 24 с.
3. Гражданский кодекс Российской Федерации. Ч. 1 [Электронный ресурс] : Закон от 30.11.1994 № 51-ФЗ // КонсультантПлюс. – Режим доступа : <http://www.consultant.ru/popular/gkrf1/>. – Загол. с экрана.
4. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В. Захватаев / предисл. : А. Довгерт, В. Захватаев / Приложения 1–4 : В. Захватаев / отв. ред. А. Довгерт. – Киев : Истина, 2006. – 1008 с.
5. Заїка Ю. О. Українське цивільне право : навч. посіб. / Ю. О. Заїка. – 2-ге вид. змін. і допов. – К. : Всеукр. ас. видавців «Прав. єдність», 2008. – 368 с.
6. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М. : Юрид. лит., 1975. – 880 с.
7. Морандьер, Л. Жюллио де ла. Гражданское право Франции / Л. Жюллио де ла Морандьер ; пер. с франц. Е. А. Флейшиц. – М. : Изд-во иностр. лит., 1960. – 728 с.
8. Новицкий И. Б. Общее учение об обязательствах / И. Б. Новицкий, Л. А. Лунц. – М. : Юрид. лит., 1950. – 412 с.
9. Петров В. С. Альтернативное обязательство по российскому гражданскому праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. С. Петров ; МГУ им. М. В. Ломоносова. – М., 2006. – 31 с.
10. Рішення Господарського суду м. Києва [Електронний ресурс] : справа № 50/235 від 15 трав. 2009 р. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/5976667>. – Заголовок з екрана.
11. Рішення Господарського суду Харківської області [Електронний ресурс] : справа № 5023/757/12 від 18 верес. 2012 р. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/26078572>. – Заголовок з екрана.
12. Ухвала Апеляційного суду Черкаської області [Електронний ресурс] : справа № 22ч-7282/2010 від 30 листоп. 2010 р. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/13220945>. – Заголовок з екрана.
13. Филиппова С. Ю. Условие договора об альтернативном обязательстве как правовое средство организации несформировавшихся правовых целей / С. Ю. Филиппова // Вісн. Запорізь. нац. ун-ту. – 2011. – № 1. – С. 109–114.
14. Цивільне право України : навч. посіб. / Ю. В. Білоусов, В. А. Ватрас, С. Д. Гринько та ін. ; за ред. Р. О. Стефанчука. – К. : Прав. єдність, 2009. – 536 с.
15. Цивільний кодекс України : коментар. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2003. – 856 с.
16. Black Henry Cambel, M. A. Black's Law Dictionary. – St. Paul, Minn. : West Publishing CO, 1990. – 1657 p.
17. Code Civil du Québec / Civil Code of Québec. – Cowansville : LES EDITIONS YVON BLAIS INC., 1992. – 748 p.